

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI”
POVESTİNDƏ DİALEKTİZMLƏR**

Məhdud işlənmə arealına mənsub sözlər – dialekt və şivələr bədii əsərin dilinə daxil olduğu zaman dialektizm adını qazanır. Dilçilik ədəbiyyatlarında dialektizm ilə yanaşı, provinsionalizm terminindən də istifadə olunur. Yazıçı yerli koloriti, adət-ənənələri, insanların həyat tərzini, təsərrüfatını, milli məfhumlarla bağlı fikirləri daha aydın əks etdirmək üçün əsərə məhəlli danışiq dilini gətirir. Şübhəsiz, bədii əsərin dilinə daxil olan sözlər üslubi keyfiyyətlər qazanır.

Bəzi ədəbiyyatlarda *dialektizm* termini adı altında dialekt və şivələrə xas sözlərdən bəhs edilir. E. Əzizov dilçilikdə dialektizm anlayışının iki cür izahı olduğunu göstərir: 1) bədii ədəbiyyatın dilində işlənən məhəlli xarakterli sözlər; 2) dialektlərə məxsus spesifik sözlər.

E. Əzizov haqlı olaraq qeyd edir: “Fikrimcə, bədii əsərlərin dilində və ədəbi dil normalarına müvafiq nitqdə özünü göstərən dialekt xüsusiyyətləri *dialektizm* termini ilə, dialekt leksikasıdan bəhs edilərkən şivələrin lüğət tərkibinə aid olan spesifik leksik vahidləri *dialekt sözləri* termini ilə

ifadə etmək daha məqsədəuyğundur” (5, s. 5-6). Həm dilçilər, həm də ədəbiyyatçılar arasında dialektizmlərin işlənməsi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Bir qisim alimlər (C. Xəndan, Mir Cəlil, P. Xəlilov, A. Ə. Aslanov və b.) müəllifin təhkiyəsində dialekt xüsusiyyətlərini qüsurlu saydığı halda, bir qisim tədqiqatçılar (M. Arif, M. Adilov, və b.) həm surətlərin dilində, həm də müəllifin təhkiyəsində məqbul hesab edir. Həmin mövqedən çıxış edən Y. Seyidov qeyd edir: “Dialektizmlər bədii dildə olmamalıdır. Müxtəlif rayonların canlı dilində bəzi kəlmə və ifadələr müxtəlif şəkildə işlənir (gedeyrəm, gedədi). Bunları da ancaq tiplərin dilində vermək olar. Ədibin dilində şeir və ya təhkiyəsində buna yol vermək olmaz. Bədii əsər oxucularını yalnız mənəvi və fiziki cəhətdən deyil, həm də danışq, dil cəhətdən tərbiyə edir. Sözü ləhcə ilə deyənlər bədii əsərdən doğru tələffüz öyrənir, ifadələrini düzəldirlər” (12, s. 463). Digər tərəfdən Ə. Dəmirçizadə qeyd edir: “Şivə sözlərinə həddindən artıq meydan vermək olmaz, çünki beləliklə, ədəbi dil öz mahiyyətini itirmiş olar, yazıçının yazdıqlarını hamı yox, ancaq bu və ya digər şivə sözlərini bilənlər başa düşər” (3, s. 89). Qeyd edək ki, istər surətlərin dilində, istərsə də müəllifin təhkiyəsində işlənen dialektizmlər, həm üslubi cəhətdən, həm də onların ədəbi dilə keçməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bir sıra dialekt sözləri bədii əsərdə işlənərək ümumişləklilik qazanır, dilin lüğət tərkibinə daxil olur.

Belə üslubi imkandan istifadənin yaxşı nümunələrinə xüsusən C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, C. Cabbarlı, S. Vurğun, S. Rəhimov, S. Rəhman, İ. Şıxlı və daha başqa yazıçılarımızın əsərlərində kifayət qədər rast gəlmək mümkündür (3, s.89).

Bədii əsərlərin dilində müxtəlif səciyyəli dialektizmlərlə qarşılaşırıq. Müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında fərqli təsniflər irəli sürülür. Fikrimizcə, ən məqsədəuyğun təsnif prof. M. Məmmədliyə məxsusdur, o, dialektizmlərin dörd növünü göstərmişdir: fonetik, morfoloji, leksik, semantik (8, s. 285). Biz C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində istifadə olunan dialektizmlərdən bəhs edəcəyik. Təbii ki, bəzi müəlliflər haqlı olaraq, “sintaktik dialektizmlər” deyərək bölgü göstərməmişlər. Çünki “dialektizm” kəlməsi sözü əhatə etdiyi halda, “sintaktik dialekt fərqləri” qrammatik əlaqələri, söz birləşmələri və cümləni əhatə edir. Lakin şərti olaraq, həmin bölgünü də qeyd edəcəyik.

Ədəbi dilimizin zənginləşməsində mühüm mövqeyə malik dahi sənətkar – şair, nasir, dramaturq, publisist Cəlil Məmmədquluzadənin leksikonunun əhəmiyyətli bir qismini dialektizmlər təşkil edir. Yazıçının əsərlərində dialekt və şivə xüsusiyyətlərindən istifadə etməsi təsadüfi xarakter daşımır. Ədəbiyyatda iz salmış hər bir sənətkar fərdi üslubi keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Bu baxımdan deyərək bilərik ki, xalqın dərdinə yanan, xalqın problemlərini qabartmaq naminə, cahilliyi, qaragüruhçuluğu, geri düşüncəliliyi xalqın özünə göstərmək üçün C. Məmmədquluzadə “xalqın” dili ilə də yazıb və beləliklə, öz üslubunu yaradıb. C. Məmmədquluzadənin əsərlərindəki dialektizmlər qəti şəkildə oxucuları narahat etmir, əksinə daha münbit, əhval-ruhiyyəli bir mənzərə yaradır ki, bu da oxucularda xoş təəssürat oyadır. Bu dialekt xüsusiyyətləri həm geniş arealda, həm də məhdud dairədə işlənen dialektləri əhatə edir.

C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində digər əsərlərində olduğu kimi fonetik cəhətdən ədəbi dildən və digər dialektlərdən fərqlənən dialektizmlərə rast gəlirik. Əsərdə işlənen belə sözlər **fonetik dialektizmlər** adlanır. Fonetik dialektizmlər daha çox yazıçının doğulub boya-başa çatdığı rayonun, bölgənin danışığı ilə bağlı olur. Həm müəllif təhkiyəsində, həm də obrazların dilində işlənen fonetik dialektizmlər sözün daşıyıcısının, sanki, savadsız olduğu təəssüratını yaradır. Lakin bunu müəllifə aid etmək olmaz, müəllif əsəri oxunaqlı, “düzlu-məzəli” etmək üçün bu xüsusiyyətlərdən istifadə edib. Mirzə Cəlilin povestində istifadə etdiyi dialektizmləri fonetik hadisə və qanunlara uyğun olaraq, belə qruplaşdırma bilərik: *səs keçidi və ya əvəzlənməsi, səs düşüümü, səs artımı, yerdəyişmə, ahəng qanununun pozulması, assimilyasiya, dissimilyasiya, qalınlaşma, incələşmə, samit qoşalaşması vasitəsilə yaranan fonetik dialektizmlər*.

Səs əvəzlənməsi həm saitlərdə, həm də samitlərdə özünü göstərir. Əsərdə işlənen sait keçidlərinin bu növlərini sadalaya bilərik: **qalın saitlərin incə saitə keçidi: a>ə: xəlçə** (7, s. 118) “xəlçə” ; **u>ü: güya** (7, s. 79) “guya”; **incə saitlərin qalın saitə keçidi: ə>a: haman** (7, s. 41) “həmin”, *xata* (7, s. 62) “xəta”; **i>ı: şahid** (7, s. 55) “şahid”; **dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərə keçidi: e>ö: çövrümək** (7, s. 79) “çevirmək”; **dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərə keçidi: u>i: binlar** (7, s. 111) “bunlar”; **u>ı: yavıq** (7, s. 52) “yavıq”; **açıq saitlərin qapalı**

saitlərə keçidi: o>u: *üzüquylu* (7, s. 65) “üzüqoylu” ; ö>ü: *güdək* (7, s. 62) “gödək”; **qapalı saitlərin açıq saitlərə keçidi:** i>ə: *spiçkə* (7, s. 76) “спички”; u>o: *oğunmaq* (7, s. 43) “uğunmaq”. **Samit keçidləri isə bu cür təzahür edir:** y>g: *genə* (7, s. 41) “yenə”; b>p: *pəs* (7, s. 45) “bəş”; k>ç: *çöçə* (7, s. 52) “kökə”; x>q: *qalça* (7, s. 55) “xalça”, *qalı* (7, s. 55) “xalı”; b>v: *çarşov* (7, s. 89) “çarşab”; q>ğ: *çarğat* (7, s. 73) “çarqat”; d>t: *mahut* (7, s. 117) “mahud”.

Səsartımı hadisəsi dialektlərdə həm saitlərdə, həm samitlərdə təzahür edir. Üç şəkildə özünü göstərir: söz əvvəlində, söz ortasında, söz sonunda. **Sait səslərin artımı:** *qədəri* (7, s. 84) “qədar”, *iştraf* (7, s.89) “штраф”. **Samit səslərin artımı:** *helə* “elə” (7, s. 103), *yendirmək* (7, s. 105) “endirmək”.

Əsərdə şivələr üçün xas olan spesifik səs düşümü hadisəsi ilə yaranan fonetik dialektizmlərə rast gəlirik. Səs düşümü hadisəsi də həm saitlərin düşməsi, həm də samitlərin düşməsi ilə təzahür edir. Bəzən söz daxilində eyni zamanda **həm sait, həm də samit düşümünü** müşahidə edirik, məs.: *mətəl* (7, s. 92) “məəttəl”. Səs düşümü hər üç mövqedə - söz əvvəlində, söz ortasında, söz sonunda özünü göstərir. **Sait düşümü:** *əmoğlu* (7, s. 45) “əmioğlu”, *ruzgar* (7, s. 83) “ruzigar”, *heyn* “heyne” (7, s. 52). Əsərdə l, n, r səsləri ilə bitən feil köklərinə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi qoşulduqda l şəxs tək və cəmdə zaman şəkilçisindəki sait düşməsi hadisəsi ilə rastlaşırıq: *sındırram* (7, s. 82) “sındırraram”, *tapşırram* (7, s. 84) “tapşırraram” və s. **Samit düşümü:** *bə* (7, s. 80) “bəş”, *doşan* (7, s. 43) “dovşan”, *ürkmək* (7, s. 56) “hürkmək” və s. Səs düşümü hadisəsinin **qaplılogiya** adlanan növü də mövcuddur ki, sözdə ya heca, ya da iki səsin birlikdə düşməsi ilə özünü göstərir: *katda* (7, s. 50) “kətxuda” , *neylək* (7, s. 79) “neyləyək”, *boşaram* (7, s. 83) “boşayaram”, *gətdin* (7, s. 62) “gətirdin”, *otdu* (7, s. 74) “oturdu” və s.

Povestdə fonetik dialektizmlərin səslərin yerdəyişməsi hadisəsi ilə də yarandığını görürük. Sözlərdə yerdəyişmə iki cür təzahür edir: yanaşı olan yerdəyişmə və yanaşı olmayan yerdəyişmə. **Yanaşı olan yerdəyişmə:** *külfət* (7, s.47) “küflət”, *görsətmək* (7, s.51) “göstərmək” və s. **Yanaşı olmayan yerdəyişmə:** *nəhlət* (7, s. 79) “lənət”.

Əsərdə istifadə olunan fonetik dialektizmlərdə bəzən **ahəng qanununun pozulmasının** şahidi oluruq: *gilaylı* (7, s. 46) “gileyli”, *səlamət* (7, s. 57) “salamat”, *hələli* (7, s. 112) “halalı”.

Şivələr üçün xarakterik fonetik hadisələrdən olan **samit qoşalaşmasına** əsərdə rast gəlmək mümkündür: *höccət* (7, s. 72) “höcət”.

Assimilyasiya və dissimilyasiya vasitəsilə yaranan dialektizmlərə əsərdə rast gəlmək mümkündür. Lakin öncədən qeyd edək ki, assimilyasiya və dissimilyasiya hadisəsi ilə yaranan sözlər o zaman fonetik dialektizm hesab edilir ki, heç bir morfoloji göstərici qəbul etmədən sözdə dəyişiklik yaransın. **Assimilyasiya** hadisəsi ilə yaranan fonetik dialektizmlərə mb>mm: *həmmal* (7, s. 86) “həmbal” ; **dissimilyasiya** hadisəsi ilə yaranan fonetik dialektizmlərə isə r>n: *mündər* (7, s. 122) “murdar” sözlərini nümunə göstərə bilərik.

Şivələrdə bəzən söz daxilində saitlərin qalınlaşmasına və ya incələşməsinə rast gəlinir. Əsərdə **qalınlaşma** hadisəsini *haman*, *şahid*, *daxı*, *xata*, *baxt* və s. kimi sözlərdə, **incələşmə** hadisəsini isə *nəçəlnik*, *xəlçə* və s. kimi sözlərdə müşahidə edirik.

Cəlil Məmmədquluzadə əsərdə ədəbi dildə başqa sözlə ifadə olunan, dialekt leksikasının əsasını təşkil edən sözlərdən də istifadə edib. Belə sözlər **leksik dialektizmlər** adlanır. Deyə bilərik ki, müəllifin belə sözləri işlətməsi zərurətdən doğub. Oxucunu obrazın kənd mühiti yetişdirməsi olmasına, hadisələrin Naxçıvan ərazisində hər hansı bir kənd daxilində baş verdiyinə inandırmaq əsas səbəblərdəndir. Əsasən, obrazların dilində işlənən belə sözlərin bəzisi yalnız Naxçıvan şivələr qrupunda, bəzisi isə Azərbaycan dilinin əksər dialektləri üçün işləkdir. Povestdə aşağıdakı leksik dialektizmlərlə qarşılaşırıq: **sind** – yaş (7, s. 41), **ayama** – ləqəb (7, s. 42), **gədə** – oğlan (7, s. 43), **dəsti** – tez, cəld, əlüstü (7, s. 50), **yavıq** – yaxın (7, s. 105), **heyn** “heyne” – vaxt, vədə (7, s. 52), **daraqılmaq** “daraqılmaq” – əllərini yanlarına açaraq yolu, ya qapını tutmaq, keçməyə mane olmaq (7, s. 53), **gözdəmək** – gözləmək (7, s. 90), **ərov** – paltar yuduqdan sonra qalan çirkli sabunlu su (7, s. 54), **kəfə** – əlin içi (7, s. 79), **kəhildəmək** – çətinliklə, tövşüyə- tövşüyə nəfəs almaq; ləhləmək, tövşümək (7, s. 65), **mərəkə** – səs-küy, qışqırıqbağırq, qalmaqal, hay-küy, qovğa, qiyamət (7, s. 81), **dürmək** – arasına yağ və ya pendir qoyulmuş çörək, yuxa (7, s. 81), **nəf** – xeyir,

gəlir (7, s. 87), **fəqərə** – hadisə, əhvalat, qəziyyə, vəqia, hekayə (7, s. 87), **şökə** – nazik çubuq dəstəsi (7, s. 90), **qovzamaq** – qaldırmaq (7, s. 114), **cift** – cüt (7, s. 108) və s.

Bunlardan əlavə əsərdə işlənən bəzi termin səciyyəli sözləri aşağıdakı tematik bölgülərdə qruplaşdırma bilərik:

Xalçaçılıqla bağlı: **fərs** – döşəmə; **keçə** – yunu döyüb basmaqla hazırlanan sıx qalın material; **kilim** – yun və ya pambıqdan toxunan zolaqlı, xovsuz palaz növü; **palaz** – yundan və ya pambıqdan toxunma enli, uzun, qalın, xovsuz xalça növü; **qalça/xalça** “xalça” – divara vurmaq və ya döşəməyə salmaq üçün müxtəlif rəngli yun və ya iplik saplardan toxunmuş naxışlı döşənəcək; **qalı** “xalı” – böyük xalça; **cecim** – arasına yorğan-döşək və s. yığmaq, döşəməyə salmaq, ya da xalça kimi divardan asmaq üçün müxtəlif rəngli iplərdən toxunan zolaqlı, yaxud naxışlı döşənəcək; **dəstərxan** “dəsdərxan” – süfrə.

Sənət-peşə ilə bağlı: **qoltuqçuluq** – qoltuğunda parça və xırdavat gəzdərək satmaq peşəsi; **çarvadarlıq** – yük heyvanı ilə muzzla yük daşımaq; **bəzzaz** – parça, arşınmal satan tacir.

Geyim əşyaları: **geymə** – üst paltarın altından geyilən qısa arxalıq; **başmaq** – üzüörtülü, daban tərəfi və pəncənin yarısı açıq, nallı kişi və qadın ayaqqabısı; **börk** – papaq, baş geyimi; **şiləyi dizlik** – qırmızı rəngli çit parçadan tikilmiş qadınların üstədən geydiyi enli tuman; **çarşov** “çarşab” – çadra; **çarğat** “çarqat” – böyük baş yaylığı, **çarıq** – kəndlilərin geydiyi aşılınmış göndən tikilən ayaqqabı.

Parça materialları: **çit** – basma güllü və ya saya yüngül pambıq parça; **mahut** “mahud” – üz tərəfi keçə kimi basıq yun və ya yarımıyun parça; **yün** “yun”; **şilə** – qırmızı rəngli çit parça.

Qab-qacaq adları: **əngənək** – saxsı ləyən, laxan, paltar yumaq üçün təknə, tabaq; **bərnə** – içində piti bişirmək və s. üçün istifadə edilən saxsı qab; **çini qab** – keramik qab; **qov** – taxıl tökmək üçün içi ovulmuş taxta qutu; **qədək** – saxsı küpə; **sənək** – su daşımaq üçün misdən və ya gildən qayrılmış qulplu, qarınlı, darboğaz qab; **luleyin** – mis su qabı; **çölmək** – piti bişirmək üçün gil qab; **sini** – misdən, bürüncdən və s.-dən qayrılmış böyük, dəyirmi, dayaz qab; **çanaq** – içi oyulmaqla ağacdən (taxtadan) hazırlanan qab növü; **məcməyi** – mis və ya başqa metaldan düzəldilmiş dairəvi yastı iri qab, iri sini; **duvaq** – üstündə xəmərdən çörək və un məmulatları hazırlanan dairəvi taxta alət.

Qohumluq əlaqələrini göstərən sözlər: **övrət** – arvad, zövcə, həyat yoldaşı; **dadaş** – kiçik qardaş və bacıların böyük qardaşa verdikləri ad, böyük qardaşa müraciət; **dədə** – ata; **günü** – birinci arvadın üstünə alınan ikinci və ya üçüncü arvad; **cici** – ana, nənə.

Tikililərlə bağlı: **akuşka** – pəncərə; **pərdi** – tavan; **səqf** – tavan, bağdatı; **tir** – ağac və ya dəmir şalban, dirək; **həmmal** “həmbal” – döşəmənin altına və ya evin səqfinə qoyulan tir; **sal** – plitə şəklində iri, bütöv yastı daş parçası; **kürsü** – çörək bişirmək üçün qazılıb düzəldilmiş və içərisi kərpiclə hörülmüş yer, təndir; **tağ** – taxça; **taxça** – şey qoymaq üçün divarda açılan oyuq.

Yer, sahə ilə bağlı: **pəyə** – tövlə; **xalvar** – bir xalvar toxum əkiləcək qədər sahə; **zəmi** – əkin yeri, tarla.

Atçılıqla bağlı: **alaşa** – arıq at, yabı; **dilğır** – tükü tökülmüş, qotur at. Maraqlıdır ki, bu sözlərin hər ikisi vulqarizm kimi işlənir. Səndən qorxurdum, *alaşa*, ya sənə qohum-qardaşlarından? (7, s. 82) İki yüz mənim kimi *dilğır* adam incisin bizim kənddən,..(7, s. 42).

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də alınma sözlərə rast gəlinir. Bu alınmaların bəzisi dilin lüğət tərkibinin üzvü sayılsa da, bir qismi yalnız dialektlərdə işlənməklə məhdudlaşır. Ərəb-fars dilindən keçən alınmalar (*dəqqülbab*, *pərbəhə*, *nəqd*, *zuvvar* və s.) dialektlərdə yadlıq yaratmır, nəinki rus dili və onun vasitəsilə digər dillərdən keçən sözlər. Rus dili və onun vasitəsilə digər dillərdən gələn sözlər nədənsə “gözə batır”, yəni diqqəti tez cəlb edir. Bəlkə də, buna görə dialektlərdə işlənən əksər rus mənşəli sözlərin fərqli fonetik variantına rast gəlinir. Rus və avropa mənşəli sözlərə C. Məmmədquluzadənin povestindən aşağıdakı nümunələri gətirə bilərik: *spiçka-spiçka-ispichka*, *nəçəlnik-nəçərnək*, *iştraf*, *Rusiyyət*, *katda*, *akuşka*, *qlava*, *qaradavoy*, *padnos*, *samovar*, *zaloq*, *mirovoy*, *kandrobot*, *yasovul*, *balkon*, *uyezdi*, *maxorka*, *Prodski*. Belə ki, əsərdə işlənən bu sözlərin əksəriyyəti özləşdirməyə məruz qalmışdır. Bu kimi sözlər yeni əsr, yeni quruluş, yeni idarəetmə ilə əlaqədar dilimizə keçmişdir. Lakin ərəb-fars sözləri əsrlərdir, xalqın dilində özünə yer etmişdir, elə ona görə də özləşdirməyə daha çox rus mənşəli sözlər məruz qalmışdır. 19-

cu əsr üçün yeni olan bu sözlərin hələ xalqın dilinə tam uyğun olmaması fərqli fonetik variantlarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Dialektologiya ədəbi dili zənginləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda dil tarixi ilə daim sıx əlaqədədir. Belə ki, dialektlərdə özünü göstərən istər fonetik, istər leksik, istər qrammatik (morfolofi və sintaktik) xüsusiyyətlərdə dil tarixinin izlərini görmək mümkündür, yəni tarixən dil üçün xarakterik olan hər hansı bir xüsusiyyət bu gün dialektlərimizdə qorunub saxlanmaqdadır. Qorunmanın ən bariz nümunəsinə dialektlərin lüğət tərkibində rast gəlmək olar. Bu baxımdan T. Hacıyev qeyd edir: "... dialekt ədəbi dili zənginləşdirir, ədəbi dildə işləklərdən düşən faktlar dialektlərdə sığınacaq tapır, dialekt qatına düşür" (6, s.33). Yenə başqa müəllif qeyd edir: "dialektlər dil tarixinin canlı arxivi hesab olunur" (8, s.11). C. Məmmədquluzadənin povestdə dialekt səviyyəsində istifadə etdiyi köhnəlmiş sözlər son cümləni aydın şəkildə izah edir: *qayım, cift, övrət, bəzzaz, qoltuqçuluq, çarvadarlıq, başmaq, çarıq, çarğat, şiləyi*.

Dilin leksik qatını təşkil edən özləklərdən biri də frazeoloji birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələr eyni zamanda sabit söz birləşmələri də adlanır. Dildə hazır şəkildə mövcud olan bu birləşmələr dialekt və şivələrdə də özünü göstərir. C. Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestində istifadə etdiyi dialekt frazeoloji birləşmələr bunlardan ibarətdir: *başını gırlamaq, fikrə cummaq, gözlərini dirəmək, işi aşırmaq, fikri özgə yana dağıtmaq, işi sazlamaq, kitaba cummaq, təngə doymaq, acından ürəyi getmək, tədbir tökmək, dalı düşmək, qıl keçməz, üstünə qabarmaq, başına kül ələmək, başına daş salmaq, yaxanı kənara çəkmək, cızığından çıxmaq, səsinə başına atmaq, hərbə-qadağa kəsmək, mələr qoymaq, fələ gəlmək, şəkə salmaq, üz qoymaq, gözünü gözünə dirəmək, başdan sovudmaq*.

Dilçilik elminin ən geniş sahələrindən morfolojiya dialektlərdə də özünəməxsus fərqli çalarları ilə diqqəti cəlb edir. Dialekt fərqi yaradan morfoloji xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- a) şəkilçi qəbul etməsi ilə sözdə yaranan fərqlilik;
- b) ədəbi dildən fərqli şəkilçilər;
- c) həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinə məxsus dialekt sözləri.

Morfolojiya sahəsində özünü göstərən dialekt xüsusiyyətlərinə ədiblərin yaradıcılığında – bədii əsərlərin dilində də rast gəlinir. Bədii əsərlərin dilində istifadə olunan belə sözlər **morfoloji dialektizm** adlanır.

Sözə şəkilçi qoşulması ilə yaranan dəyişiklik, əsasən, özünü assimilyasiya, dissimilyasiya vasitəsilə göstərir. Əsərdə assimilyasiya və dissimilyasiya ilə yaranan morfoloji dialektizmlər aşağıdakılardır:

Kətdi "kəndli" – bu sözdə yarımçıq irəli assimilyasiya hadisəsini müşahidə edirik. Lakin qeyd edək ki, assimilyasiya hadisəsindən öncə sözdə "n" səsi düşmüş və d>t əvəzlənməsi baş vermişdir. Sonda isə **tl>td** "kətli>kətdi" variantında assimilyasiya hadisə baş vermişdir. *Ləzzətdi, sədaqətdi, gözətdəmək* kimi sözlərdə də **tl>td** "ləzzətli>ləzzətdi", "sədaqətli>sədaqətdi", "gözətləmək>gözətdəmək" variantında yarımçıq irəli assimilyasiya hadisəsini müşahidə edirik. *Ənnik* sözündə isə **nl>nn** "ənlik>ənnik" variantında (tam) irəli assimilyasiya hadisəsinə rast gəlirik.

Özünnən-özümən sözünün birinci tərəfində **nd>nn** formasında (tam) irəli assimilyasiya, ikinci tərəfində isə **md>mn** formasında yarımçıq irəli assimilyasiya hadisəsini müşahidə edirik: *özündən-özümən>özünnən-özümən*. Gəl *özünnən-özümən* danışaq (7, s. 51).

Açanmıram sözündə geri dissimilyasiya hadisəsinə rast gəlirik. Belə ki, "m" səsinin təsirilə *özündən* əvvəlki səs "n" səsinə çevrilmişdir: **m>n** "açanmıram>açanmıram".

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, morfoloji dialektizmlərin bir qismi də ədəbi dildən fərqlənən, müxtəlif dialektlərə xas şəkilçilər vasitəsilə yaranır. C. Məmmədquluzadənin povestində rastladığımız belə sözlər aşağıdakılardır:

Deynən, deyənən kimi sözlər feilin əmr şəklindədir. Saitlə bitən sözlərdə II şəxsə bəzən bu şəkildə ancaq şəxs şəkilçisi qəbul edir (8, s. 221). *Olseydi* sözü feilin şərt şəklindədir. Şərt şəklinin şivələrdə birvariantlı -se şəkilçisi ilə ifadə olunmasına rastlanılır. *Qaleydi* isə feilin arzu şəklindədir. Şivələrdə ədəbi dildən fərqli olaraq, arzu şəklinin birvariantlı -e şəkilçisi ilə düzəlməsinə rast gəlmək mümkündür. *Vermiyeydim* sözü feilin arzu şəklinin dialektlərdə işlənən formasındadır.

Dialektlərdə bəzən **ikiqat mənsubiyyət** şəkilçisinə rast gəlirik. Povestdə bəzi sözlərdə bu hadisəni müşahidə edirik: **birisi** (7, s. 49), **dalisında** (7, s. 57), **odabaşısı** (7, s. 62), **çoxusu** (7, s. 86) və s.

Əsərdə daha çox rast gəldiyimiz morfoloji dialektizmlərdən biri də məsdərdir. Belə ki, cənub ləhcəsini üçün xarakterik olan **-max, -məx'** + **-lix, -lix'** formasında qurulan məsdərlərdən daha çox istifadə edilmişdir: nağıl **eləməklik** (7, s. 46); eşşəyin **itməkliyi** (7, s. 46); ziyarətə **getməklik** (7, s. 48); **deməklik** (7, s. 49); **görüşməklik** (7, s. 49) və s. Demək olar ki, əsərdə işlənən məsdərlərin əksəriyyəti bu şəkildə qurulub. Bu xüsusiyyəti E. Əzizov "məsdərdən sonra sözdüzəldici şəkilçinin işlənməsi" adlandırmışdır (4, s. 200). Tarixi qrammatikadan bizə məlumdur ki, bu xüsusiyyəti orta əsr əlyazmalarında da görmək mümkündür. Bu formanı dialekt faktı kimi bədii dilə gətirən Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur.

Morfoloji dialektizmlərin bir qismi də ədəbi dildə rast gəlinməyən, şivələr üçün xarakterik olan sözlərdir. Əsərdən seçdiyimiz həmin sözləri nitq hissələri üzrə qruplaşdırma bilərik.

Sifətə aid olanlara **irəliki, rəhmətdə** sözlərini göstərə bilərik. **İrəliki** "əvvəlki", **rəhmətdə** isə "rəhmətlik" sözünü əvəz etmişdir: Atan **rəhmətdə** Kərbəlayı, zəhmət çək ulağı çıxart aparım (7, s. 103). Əvəzliyə aid olanlara **bunilə** "bununla", **havaxt, helə** "elə" sözlərini misal göstərə bilərik. Zərfə aid olanlara **oyz, buyz, təzəlikdə** "təzəlikcə", **bildir** "keçən il", **xəlvətcə, oğurluqca, xeylək, qabaqca, dalınca**. "Oyz", "buyz" sözləri yer zərfidir. "Ora", "bura" mənasında işlənir. **Oyza** çöndü, **buyza** çöndü və axırı bir mətləbdə gəldi dayandı (7, s. 84). "Xeylək" sözü haqqında "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası"nda məlumata rast gəlirik. Xeyli miqdar zərfinin Naxçıvan ləhcəsində a) xeyli; b) xeyləx'/xeylax/xeylək; c) xeyləm; ç) xeylə variantlarında işləndiyi göstərilir (2, s. 33). "Qabaqca" sözü isə ədəbi dildə işləndiyindən fərqli mənada işlənir. Kərbəlayı Cəfər əmi **qabaqca** və Xudayar onun **dalınca** gedib girdilər bir xırda qaranlıq hücrəyə (7, s. 63). Fikrimizcə, öz antonimini ilə paralel formada yaranıb: "dalınca". Köməkçi nitq hissələrindən qoşmaya aid olanlar aşağıdakılardır: **əqdəm** "əvvəl", **yana** "ötrü", **savay, qədəri**. Ə.Şükürov "yana" qoşmasının orta əsr Azərbaycan ədəbi dilində ən az işlənmiş əsli qoşma olduğunu, yalnız XIV-XVIII əsrlərdə yazılmış bəzi sənədlərdə rast gəldiyini (13, s.44). Ədatlara aid olanlar aşağıdakılardır: **di, bə, da, ta, artıcaq** "artıq", **həyə** "əgər". "Di", "da", "ta", "artıcaq" ədatları qüvvətləndirici ədat kimi işlənir. "Da" və "ta" ədəbi dildə işlənən "daha" ədatının variantlarıdır (2, s. 34). "Bə" isə sual ədatıdır, ədəbi dildə işlənən forması "bə"dir. Tarixən ədəbi dilimizdə işlək olan "ta" ədatı haqqında fikirlər müxtəlifdir. Belə ki, H. Mirzəzadə onu müxtəlif mənə əlaqələri yaradan bağlayıcı kimi (9, s. 364), Ə. Tanrıverdi səbəb bağlayıcısı kimi (14, s. 350), Y. Seyidov isə ədat olduğunu göstərmişdir (11, s. 176). Modal sözlərə aid olanlar bunlardır: **axır** "axırı", **heyf** "heyif", **həqiqətdə** "həqiqətən". Nidalara aid olan sözlər isə bunlardır: **aya, buy**.

Əsərdə rast gəldiyimiz maraqlı məqamlardan biri də **"qoy"** sözü ilə bağlıdır. Bəzi nümunələri nəzərdən keçirək: 1) Karapet ağa qəndi tərəzidən götürüb **qoydu** yerə (7, s. 61); 2) Cəhənnəm ol **qoy** get eşiyə (7, s.74); 3) Qasıməli əlüstü **üz qoydu** qapıya səmt və gedə-gedə dedi... (7, s. 82); 4) Məhəmmədhəsən əmi katdanı yola salıb, oğlunun dalınca dilxor **qoydu** getdi evinə (7, s. 52). Aydınır ki, birinci cümlədə işlənən "qoydu" ədəbi dildə işlənən "qoymaq" feilidir. İkinci cümlədə "qoy" ədatdır. Üçüncü cümlədə "üz qoymaq" frazeoloji birləşməsi işlənib ki, bu da ədəbi dildə işlənən "üz tutmaq" frazeoloji birləşməsinin dialekt qarşılığıdır. Dördüncü cümlədə işlənən "qoydu" sözü şübhə doğurur. İlk baxışdan ədat təəssüratı yaratsa da, şəxslərə görə dəyişdiyini görürük. Fikrimizcə, burada da "üz qoymaq" birləşməsi işlənmiş, lakin birinci tərəfi ixtisara uğramışdır. Ümumiyyətlə, C. Məmmədquluzadə "getmək" mənasında ya "üz qoymaq" birləşməsini, ya da "qoymaq + getmək" (qoydum getdim, qoyub gəldi və s.) qəlibini işlədir. İfadələrdə birinci tərəfi (üz) bərpa etdikdə, heç bir mənə dəyişikliyi yaranmır. Bu da həmin formanın "üz qoymaq" frazeoloji birləşməsinin ixtisarlı forması olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur. Xüsusilə, qeyd edək ki, C. Məmmədquluzadə nəsrində bədii sinonimlərlə daha çox rastlaşırıq. Eyni mənəni ifadə edən "üz qoymaq" birləşməsi ilə "getmək" feilinin yanaşı işlənməsi də buna nümunədir. Hətta deyə bilərik ki, bu gün müasir dövrümüzdə belə Naxçıvan şivələr qrupunda **qoydum getdim, qoydu getdi** kimi ifadələrlə rastlaşmaq mümkündür. Bir cəhəti də qeyd

edək ki, “qoydu getdi” ifadəsində -ib⁴ feili bağlama şəkilçisi -dı⁴ şəkilçisi ilə əvəz edilmişdir ki bu da dialekt faktıdır.

Bədii ədəbiyyatda rast gəlinən dialektizmlərin bir növü də **semantik dialektizmdir**. Semantik dialektizmlər o zaman meydana çıxır ki, ədəbi dildəki söz fonetik tərkibini dəyişmədən dialektlərdə başqa mənalarda işlənir (8, s. 285). Povestdə istifadə olunun semantik dialektizmlər aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

“**Dam**” sözünün ədəbi dildə ifadə etdiyi mənadan fərqli olaraq, “həbsxana” mənasında işləndiyini görürük. Xala, qlava Xudayar bəyin şikayətinə görə oğlun Vəliqulunu tutub qatdı *dama* (7, s. 76).

“**Hamı**” sözünün “bütün” mənasını verdiyini görürük. Zeynəb *hamı* gücünü yığıb və üzünü qırıdırıb cavab verdi (7, s.115).

Şivələrdə özünü göstərən dialekt sintaksisinin xüsusiyyətlərinə bədii əsərlərdə də rast gəlmək mümkündür. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dialektizm leksikologiyaya aid termdir, sözləri əhatə edir, lakin sintaksis əlaqələr, söz birləşməsi və cümləni əhatə edir. Biz **dialekt sintaksisi** adı altında povestdə müşahidə etdiyimiz sintaktik əlaqələrdə, söz birləşmələri və cümlələrdə özünü göstərən dialekt xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik.

Əsərdə **sintaktik əlaqələrdə** özünü göstərən faktlar bunlardır: **yönlük hal əvəzinə yerlik hal işlənməsi**: səni oğul yerində qoymur (7, s. 80); **“başlamaq” feili ədəbi dildə yönlük halla əlaqədə olduğu halda, dialektlərdə təsirlik halla əlaqələnir**: başladım çəkməyi (7, s. 44), başlardım oxumağı (7, s. 45) və s.; **ədəbi dildə saylardan sonra gələn isim -lar² şəkilçisi qəbul etmədiyi halda, dialektlərdə qəbul edir**: bir günləri (7, s. 44).

Əsərdə **söz birləşmələrində** özünü göstərən dialekt faktları bunlardır: **birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsi**: Xeyr, *hamı çox danışana* lağlağı demək olmaz (7, s. 44). Xeyr, *özgə mətləbi var* Xudayar bəyin (7, s. 53); **birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci komponentinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi**: o günü (7, s. 43), o günləri (7, s. 44); **birləşmənin birinci komponentinin şəkilçisiz işlənməsi**: Şəhər gəlib *Danabaş kəndi* əvəzi olmaz (7, s. 60).

Dialekt sintaksisinin ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri cümlədə **söz sırasının pozulmasıdır**. Əsərdə cümlələrə diqqətlə fikir versək, əksər cümlələrdə inversiya hadisəsini – cümlədə söz sırasının pozulmasını müşahidə etmiş olarıq. Povestdə inversiyanın aşağıdakı formalarını görmək mümkündür: **mübtəda cümlənin sonunda**: Otağın yuxarı başında qoyulub üç iri dəmir *sandıq* (7, s.55); **xəbər cümlənin əvvəlində**: Ver əlini mənə (7, s. 67). *Gəldilər* evə (7, s. 93); **vasitəsiz tamamlıq cümlənin sonunda**: Başına dönüm, qazı ağa, hər necə olmuş-olsa, gərək düzəldəsən bu işi (7, s.56); **vasitəli tamamlıq cümlənin sonunda**: Qənddir, gətirmişəm *qazı ağaya* (7, s. 54); **zaman zərfi sonda**: Ondən ötrü ki, sən ziyarəti eləmişən *bir ay, bəlkə ay yarım bundan qabaq* (7, s. 49); **tərzi-hərəkət zərfi cümlənin sonunda**: Xudayar bəy oturmuşdu yuxarı başda *diz üstə* (7, s. 99); **yer zərfi cümlənin sonunda**: Günortadan yarım saat keçirdi ki, Xudayar bəy yetişdi *şəhərə* (7, s.52); **cümlədə təyinin təyin olunandan sonra işlənməsi**: Qalıbdı bir oğlu Vəliqulu, *on yeddi yaşında*, iki də qızı: Fizzə *yeddi yaşında* və Zibə *dörd yaşında* (7, s. 67) və s.

Cənub ləhcəsi üçün spesifik xüsusiyyətlərdən biri də **sual cümlələrin intonasiya ilə düzəlməsi**dir. Povestdə bu xüsusiyyətə rast gəlirik: Gözlərin kordur, görmürsən mənə burada? (7, s.52) Qazı ağa evdədi? (7, s. 53) və s.

Son olaraq, qeyd edək ki, Mirzə Cəlilin digər əsərləri kimi, “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti də çox böyük ustalıqla yazılmış əsərdir. Əsərdə hadisələr Naxçıvanda yerləşən bir kənd çərçivəsində baş verir. Və yazıçının istifadə etdiyi şivə xüsusiyyətlərinin əksəriyyəti Cənub ləhcəsinin spesifik xüsusiyyətləridir. Beləliklə, bu harmoniya real mühit yaradır ki, bu da müsbət amildir. Povestdə fonetik, leksik, semantik, morfoloji dialektizmləri və dialekt sintaksisinin bir sıra xüsusiyyətlərini müşahidə etdik. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, istər müəllif təhkiyəsində, istər obrazların dilində rast gəlinən bu dialekt faktları heç bir mənfi situasiya yaratmır. Sözsüz, yalnız C. Məmmədquluzadə kimi dahi söz sənətkarı öz əsərini belə qüsursuz şəkildə dialektizmlərlə bəzəyə bilərdi...

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 308 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubıyyatı. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1962, 270 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 348 s.
5. Əzizov E. Dialektizm anlayışı və bəzi dialektizmlər haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri, hum. elm. ser., Bakı, 2005, №2, s. 5-10
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: “Elm”, 2012, 476 s.
7. Məmmədquluzadə Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı: “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 664 s.
8. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 352 s.
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1962, 370s.
10. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: “Əcəmi”, 2017, 296 s.
11. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. On beş cildə. III cild. Bakı: “Bakı Universiteti”, 2007, 566 s.
12. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. On beş cildə. VI cild. Bakı: “Bakı Universiteti”, 2007, 573 s.
13. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı:” V. İ. Lenin ad. API”, 1981, 96s.
14. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2017, 538 s.

XÜLASƏ

Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində işlənmiş dialektizmlər araşdırılmışdır. Fonetik, leksik, semantik, morfoloji dialektizmlərdən əlavə, əsərdə müşahidə edilmiş dialekt sintaksisinin xüsusiyyətləri də tədqiq edilmişdir. Dialekt sözlərində baş verən fonetik hadisələr, sözlərin mənaları, əmələgəlmə üsulları göstərilmiş, bəzi dialekt sözləri tematik bölgülərə uyğunlaşdırılmışdır. Dialekt sintaksisinin bir sıra faktlarına əsərdən nümunələr göstərməklə aydınlıq gətirilmişdir. Sonda müəllif əsərdə dialekt xüsusiyyətlərinin işlənməsinin mənfi deyil, müsbət keyfiyyət olduğunu qeyd etmişdir.

Açar sözlər: *dialektizm, Cəlil Məmmədquluzadə, povest, fonetik dialektizmlər, leksik dialektizmlər, semantik dialektizmlər, morfoloji dialektizmlər, dialekt sintaksisi.*

Rəyçi: *prof. M. Ə. Məmmədli*